

Alicja Rakowska

Kompetencja komunikacyjna dziecka niepełnosprawnego

Badania nad kompetencją komunikacyjną człowieka należą współcześnie do ważnego nurtu badań na procesami nabywania i rozwoju języka, niewerbalnych zachowań komunikacyjnych, a także nad warunkami skutecznego porozumiewania się ludzi.

Intensywny rozwój nauki o komunikowaniu interdyscyplinarnym rozpoczął się dopiero po drugiej wojnie światowej, a zainteresowanie komunikacją międzyludzką wykazały zwłaszcza takie dziedziny wiedzy jak: psycholingwistyka, socjolingwistyka i pragmalingwistyka.

Pojęcie kompetencji komunikacyjnej wprowadził do lingwistyki Dell Hymes (1971), rozumiejąc przez nią zdolność spostrzegania i kategoryzowania sytuacji społecznych i dostosowania do niej sposobu mówienia z uwzględnieniem indywidualnych cech, celów i postaw innych uczestników procesu komunikowania się.

Termin „kompetencja komunikacyjna” oznaczał analogicznie do terminu „kompetencja językowa” (wprowadzonego przez Chomsky'ego) idealną wiedzę użytkowników danego języka, dotyczącą reguł posługiwania się nim w zależności od sytuacji i roli społecznej; kompetencja komunikacyjna ma wymiar dialogowy determinowany relacją: jednostka – inni ludzie.

W podejściach badawczych nauki o komunikowaniu zachodziły zmiany związane z odmiennym podejściem teoretyczno-metodologicznym, bowiem takie dziedziny wiedzy jak lingwistyka, logika i filozofia z jednej strony, a psychologia, teoria informacji czy komunikacji z drugiej akcentują różne zagadnienia i przedstawiają różne teorie.

Sprawom kompetencji komunikacyjnej poświęcono wiele prac próbując ustalić znaczenie terminu, opisać proces komunikowania się oraz znaleźć odpowiednie narzędzia pomiaru. Wybitne nazwiska ludzi nauki zajmujących się tym zagadnieniem to: Noam Chomsky, Jerome Bruner, George Miller, John Searle, John Austin.

Zdaniem I. Kurcz (1992) kompetencja komunikacyjna może być traktowana jako system koordynacyjno-kontrolny w stosunku do zachowania językowego człowieka, jako wiedza, która pozwala dostosować formę wypowiedzi do kogoś i w jakimś celu.

Kompetencja komunikacyjna przejawia się w określonych sprawnościach komunikacyjnych (S. Grabias 1994) (zob. Wykres 1):

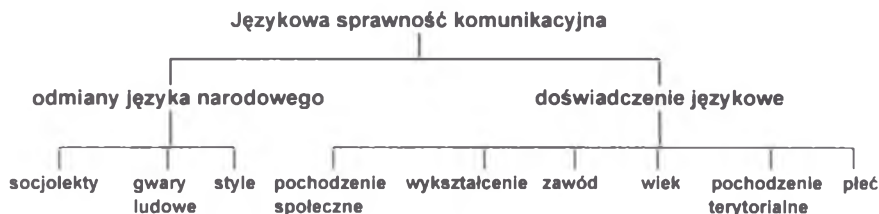
- językowej (systemowej), polegającej na umiejętności budowania zdań gramatycznie poprawnych,
- społecznej, która polega na stosownym do możliwości odbiorcy oraz funkcji, jaką pełni w grupie społecznej, wyborze środków językowych,
- sytuacyjnej, której istota zasadza się na wyborze środków językowych dostosowanych do sytuacji,
- pragmatycznej, która jest umiejętnością osiągania celu założonego przez nadawcę wypowiedzi.

Wykres 1
(wg S. Grabias 1991)

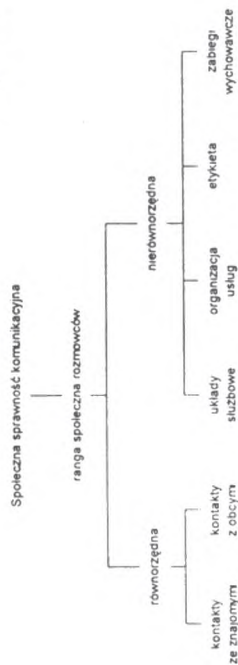
Językowa sprawność komunikacyjna jest umiejętnością budowania zdań gramatycznie poprawnych, opiera się na znajomości określonego kodu językowego i jest sumą kilku sprawności cząstkowych odnoszących się do podsystemów: fonetyczno-fonologicznego, słownikowo-semantycznego i syntaktycznego. Wpływ na tę umiejętność mają czynniki związane z doświadczeniem językowym jednostki takie jak: wiek, płeć, pochodzenie społeczne, wykształcenie, a także znajomość odmian zróżnicowanych społecznie, funkcjonalnie i terytorialnie. (Zob. Wykres 2).

Wykres 2

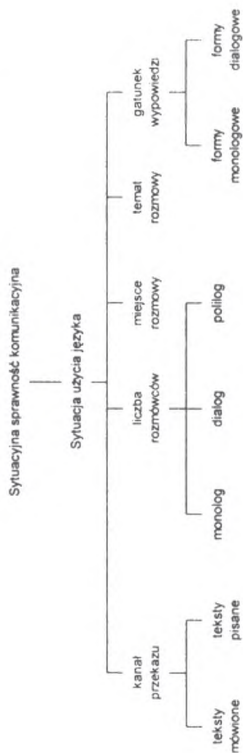

Społeczna sprawność komunikacyjna polega na umiejętności uwzględnienia społecznej rangi uczestników rozmowy; od uwzględnienia rangi rozmówców zależy w znacznym stopniu skuteczność komunikacji językowej. (Zob. Wykres 3).

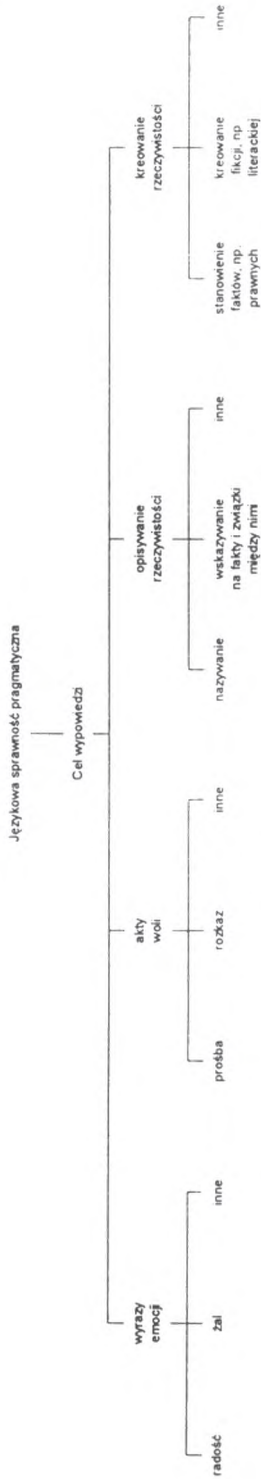
Wykres 3

Wykres 4

Wykres 5

Umiejętność dostosowania formy wypowiedzi językowej do sytuacji polega na uwzględnieniu i wyborze środków językowych narzuconych przez temat wypowiedzi i miejsce jej powstania; wymienione komponenty sytuacji warunkują kanał przekazu informacji (mówienie, pisanie), decydujący o fonicznej lub graficznej substancji tekstu, oraz sposób przekazu informacji (dialog, monolog, opowiadanie, opis). (Zob. Wykres 4).

Językowa sprawność pragmatyczna to umiejętność realizowania celu założonego przez nadawcę wypowiedzi; składają się na nią umiejętności językowego przekazywania emocji oraz językowego realizowania chceń, czyli sprawności w przekazywaniu informacji, ujawnianiu stosunku do rzeczywistości i nakłanianiu do działania. (Zob. Wykres 5).

Pojęcie sprawności komunikacyjnej obejmuje więc swym zakresem językową sprawność systemową, społeczną, sytuacyjną i pragmatyczną i dopiero opanowanie wszystkich typów sprawności umożliwi pełne uczestnictwo w komunikacji społecznej.

Kompetencja komunikacyjna obejmuje także porozumiewanie się ludzi za pomocą środków paralingwistycznych i określonych zachowań. Zdaniem większości badaczy do niewerbalnych aktów komunikacyjnych należą następujące zachowania (za: Z. Nęcki 1992):

- gestykulacje,
- wyraz mimiczny twarzy,
- dotyk i kontakt fizyczny,
- wygląd fizyczny,
- dźwięki paralingwistyczne,
- kanał wokalny,
- spojrzenia,
- dystans fizyczny,
- pozycja ciała.

Brak jest jednomyślności co do tego, jakie funkcje pełnią niewerbalne akty komunikacyjne i w jaki sposób można je poklasyfikować. Przyjmuje się, że komunikacja niewerbalna jest oparta na systemie znaków „nieostrych”, jest ikoniczna i probabilistyczna, podczas gdy znak językowy jest arbitralny i precyzyjnie zorganizowany.

Największe postępy w zdobywaniu kompetencji komunikacyjnej dziecka obserwować można w pierwszych siedmiu latach życia, a proces socjalizacji rozpoczyna się od opanowania sprawności pragmatycznej. Dziecko jako nadawca komunikatów przekazuje otoczeniu, zazwyczaj matce, za pomocą symptomów niejęzykowych, swoje chcenia i informuje o stanach emocjonalnych. (Przez symptomy rozumieć należy nieświadome sygnały informujące o czymś, ale bez zamiaru przekazania informacji; sygnałami przedjęzykowymi są znaki służące do przykazywania pewnych ograniczonych treściowo informacji).

Elementy systemu językowego pojawiają się około pierwszego roku życia dziecka, a w wieku sześciu lat system języka ojczystego jest już ukształtowany. Wraz z rozpoczęciem nauki szkolnej sytuacja interakcyjna dziecka zmienia się, zachodzi bowiem konieczność dostosowania formy wypowiedzi językowej do sytuacji; dziecko uczy się zasad tworzenia określonych tekstów mówionych i pisanych, uczy się budowania dłuższych form wypowiedzi.

Najpóźniej wykształca się społeczna sprawność komunikacyjna, której istota zasadza się na świadomym doborze środków językowych do umysłowych możliwości odbiorcy oraz do funkcji, jaką on pełni.

Dziecko stając się użytkownikiem języka stopniowo poznaje elementy werbalne i pozawerbalne służące porozumiewaniu się z otoczeniem; przyswajanie systemu językowego jest wzmacniane środkami pozawerbalnymi takimi jak: ruchy ciała (*kinesics*), dotyk (*haptics*), przestrzeń (*proxemics*), ruchy oczu (*oculesics*), a nawet znaczenia przyznawane przedmiotom (*objectics*). Nabywanie kompetencji komunikacyjnej jest więc wielokanałowe, a kanał audioakustyczny jest tylko jednym z kanałów informacyjnych.

W przeciętnych warunkach rozwojowych, tj. takich, jakie ma każde pełnosprawne dziecko, rozwój mowy i zachowań komunikacyjnych zależy od następujących czynników:

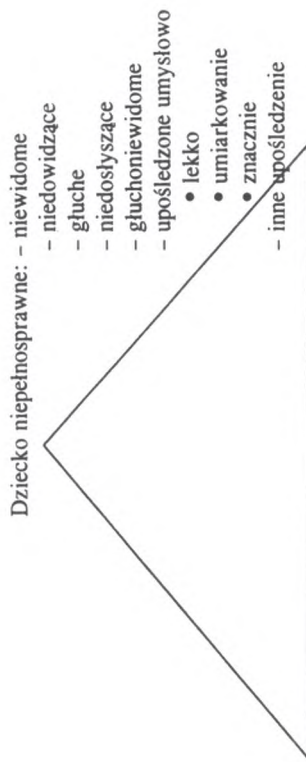
- predyspozycji biologicznych,
- warunków rodzinno-środowiskowych,
- poziomu i tempa rozwoju psychofizycznego.

Warunki nabywania i rozwoju kompetencji komunikacyjnej oraz sprawności komunikacyjnych dziecka niepełnosprawnego są skomplikowane i zróżnicowane, bowiem niepełnosprawność, przez którą rozumie się obniżenie w stosunku do normy stanu sprawności organizmu, powoduje wyraźne ograniczenia rozwoju psychofizycznego i utrudnienia w sytuacjach życia codziennego.

Aby nie wchodzić w zbyt rozległe zagadnienia teoretyczne badań nad komunikacją interpersonalną, ze względu na złożoność problematyki, zaprezentowane zostaną tylko wybrane zagadnienia dotyczące kompetencji komunikacyjnej dzieci niepełnosprawnych.

Za pomocą prostego modelu (zob. *Wykres 6*) można ukazać złożone problemy komunikacyjne związane z niepełnosprawnością dziecka; model nie ma mocy predyktywnej ani znaczenia teoretycznego, wyznacza jedynie ramy, dzięki którym można zauważyć ogromną liczbę czynników wpływających na możliwości poznawcze i komunikacyjne dziecka.

Model uwarunkowań komunikacyjnych

Rodzaj odbieranych sygnałów:

- wzrokowe
- słuchowe
- dotykowe
- smakowe
- bólowe
- mięśniowo-ruchowe
- ciepła i zimna
- równowagi

Rodzaj kontaktu z inną osobą:

- komunikacja niewerbalna
 - porozumiewanie się za pomocą gestów, mimiki, zachowania
 - porozumiewanie się za pomocą znaków:
 - * dotykowych
 - * ruchowych
 - * ikonograficznych
- komunikacja werbalna
 - subkod wokalno-audycyjny (język mówiony)
 - subkod wzrokowy, trwały (język pisany)
 - subkod wzrokowy, przemijający (język migowy)
 - subkod dotykowy (pismo brajlowskie, punktowe do ręki)

Dziecko niepełnosprawne jest osobą, która posiada warunki rozwojowe potrzebne do komunikowania się ze środowiskiem, może nawiązywać i utrzymywać kontakt z innymi osobami, może opanować określone umiejętności poznawcze, społeczne i komunikacyjne. Należy jednak rozpatrzyć cechy charakteryzujące określone upośledzenie, jego stopień i zakres, aby uwzględnić możliwości i ograniczenia indywidualne dziecka, które wejda w jakiś układ zależności z rodzajem odbieranych sygnałów.

Każdy z posiadanych przez dziecko niepełnosprawne zmysłów, przekazuje informacje płynące z kontaktu organizmu z otoczeniem zewnętrznym; sposób i jakość odebranych informacji zależy od intensywności bodźca i częstotliwości jego występowania.

Recepcyjne i ekspresyjne umiejętności komunikacyjne dziecka niepełnosprawnego można rozpatrywać na dwa różne sposoby: można oznaczać psychofizyczne możliwości dziecka i zdolności do odbierania, nadawania i wymiany informacji, lub oznaczać stan psychofizyczny informujący o stopniu niesprawności sensorycznej czy intelektualnej i porównywać w danej grupie wiekowej z dzieckiem zdrowym.

Kompetencja komunikacyjna każdego dziecka, także niepełnosprawnego może rozwijać się tylko w kontakcie z innymi osobami. Wydaje się, iż rodzinie dziecka niepełnosprawnego, rozumianej jako pierwsze i podstawowe środowisko komunikacyjne, należy poświęcić znacznie więcej uwagi, bowiem w pierwszych latach życia rozwija się sfera uczuciowo-emocjonalna dziecka, której wpływ na kontaktowanie się z określonymi osobami, a także na rozwój mowy, ma ogromne znaczenie. Można twierdzić, że efektywność porozumiewania się z dzieckiem niepełnosprawnym zależy w dużej mierze od zdolności osób dorosłych do nadawania i odbierania informacji.

Wystąpienie w roli nadawcy wymaga od opiekunów, którymi są najczęściej rodzice, umiejętności porozumiewania się; należy pamiętać, że rodzice mogą być również osobami niepełnosprawnymi. Możliwości komunikacyjne dorosłego nadawcy wpływają na sposób przekazywania dziecku informacji, którymi mogą być sygnały: akustyczne, optyczne, taktylne. Dziecko niepełnosprawne, sytuowane w roli odbiorcy określonych znaków informacyjnych, dzięki kontaktom interpersonalnym ze swoim najbliższym otoczeniem, zazwyczaj przyswaja sobie mniej lub bardziej ograniczone umiejętności komunikowania się z otoczeniem.

W typowej komunikacji osoba, która jest nadawcą, za chwilę będzie odbiorcą, a odbiorca wystąpi w roli nadawcy. W pełnym procesie porozumiewania się ludzie stale zamieniają się rolami. Interakcja między dorosłym nadawcą a odbiorcą, którym jest dziecko niepełnosprawne, będzie zawsze zależała w większym lub mniejszym stopniu od wzajemnego udzielania sobie informacji zwrotnych.

Istnieje wiele teorii wyjaśniających proces nabywania sprawności komunikacyjnych i językowych przez dziecko pełnosprawne, a także dokładna ich periodyzacja. W odniesieniu do dziecka niepełnosprawnego proces dochodzenia do określonych umiejętności komunikacyjnych przebiegać może odmiennie; inna jakościowo może być kompetencja nadawcza dziecka, tzn. umiejętność kreacji znaczących sygnałów, różna może też być kompetencja odbiorcza, tzn. możliwość rozumienia i umiejętność przetwarzania otrzymanych informacji.

Wydaje się, iż w procesie nabywania przez dziecko niepełnosprawne umiejętności (sprawności) komunikacyjnych winno się wyróżniać dwa okresy: prelingwalny, lingwalny.

Można założyć, iż okres prelingwalny będzie trwał od urodzenia, aż do momentu, gdy dziecko odkryje istotę znaku językowego; w okresie tym komunikacja będzie się dokonywać poprzez wymianę pozawerbalnych znaków wokalnych, wizualnych czy dotykowych.

Wpływ na długość okresu prelingwalnego będzie miał rozwój psychiczny, zwłaszcza intelektualny dziecka oraz rodzaj i zakres uszkodzenia określonego receptora (przede wszystkim słuchu, a także wzroku i dotyku).

Okres lingwalny zacznie się w momencie zrozumienia przez dziecko niepełnosprawne znaku językowego i będzie trwał do czasu opanowania podstaw systemu języka.

Przykładowo, dla dziecka niewidomego, podobnie jak dla dziecka widzącego, okres prelingwalny będzie przeciętnie trwał od urodzenia do 10 miesiąca życia, a okres lingwalny do 3. lub 4. roku życia; natomiast dziecko upośledzone umysłowo w stopniu umiarkowanym lub znacznym może na etapie prelingwalnym pozostawać kilka lat i bardzo powoli wzbogacać swoją kompetencję komunikacyjną.

W znaczącej dla rozwoju dziecka niepełnosprawnego dwukierunkowej komunikacji dominować mogą sygnały informacyjne oparte na bodźcach słuchowych lub wzrokowych lub dotykowych, a rozwój i stymulacja poszczególnych receptorów zwłaszcza: wzroku, słuchu i dotyku oraz stan i rozwój obwodowego i centralnego układów nerwowych może wzmacniać lub osłabiać możliwości poznawcze dziecka.

Z chwilą, gdy dziecko niepełnosprawne stanie się uczniem szkoły specjalnej poznaje nowe sposoby komunikowania się, zdobywa określone umiejętności i doświadczenia oraz wiedzę o świecie; poznaje także nowe funkcje systemów znakowych.

Znany językoznawca Roman Jakobson (1989) wyróżnia następujące funkcje języka naturalnego, odpowiadające określonym elementom sytuacji informacyjnej:

- nastawienie na desygnat (komunikowanie rzeczywistości) – funkcja informacyjna,
- nastawienie na wyrażenie nadawcy – funkcja ekspresywna,
- nastawienie na odbiorcę – funkcja impresywna,
- nastawienie na kod – funkcja metajęzykowa,
- nastawienie na kontakt – funkcja fatyczna,
- nastawienie na przekaz – funkcja poetycka.

Przedstawione funkcje języka naturalnego nie są jedynymi funkcjami wymienianymi w literaturze przedmiotu, są jednak jego funkcjami najważniejszymi; warto na niektóre z nich zwrócić szczególną uwagę.

Od nauczyciela zależy, które z funkcji komunikowania się uczyni nadrzędnymi; zazwyczaj jest to funkcja fatyczna oraz impresywna czyli nastawienie na kontakt i na odbiorcę.

Elementami służącymi do podtrzymywania kontaktu między nauczycielem (nadawcą) a odbiorcą komunikatu (dzieckiem niepełnosprawnym) lub sprawdzenia, czy kontakt taki nie został przerwany służą różnego typu sposoby zwracania się do dziecka, powitania, pozdrowienia, czy pocieszenia. Funkcji impresywnej, służącej do wpływania przez nadawcę komunikatu na odbiorcę, są przydatne różne konwencjonalne i niekonwencjonalne elementy języka, począwszy od intonacji, poprzez środki leksykalne i specjalne konstrukcje składniowe; do tych ostatnich należą zadania rozkazujące służące wywołaniu odpowiedniego zachowania dziecka (żądanie działania) oraz zdania pytające, które służą do kierowania zachowaniem językowym (żądanie odpowiedzi).

Informacyjna (semantyczna) funkcja wypowiedzi jest najważniejszą funkcją każdego języka naturalnego i wiąże się z intencją przekazywania lub zdobywania informacji. W granicach tej funkcji mieszczą się wypowiedzi, za pomocą których nauczyciel (nadawca) oznajmia o jakimś wycinku rzeczywistości, zaprzecza lub potwierdza oznajmienia uczestników interakcji albo prosi o uzupełnienie informacji.

Przekazywanie przez nauczyciela dziecku niepełnosprawnemu pewnych danych (informowanie), przekonywanie do podjęcia jakiegoś działania (akty pragmatyczne) mogą być skuteczne lub nieskuteczne; dziecko musi rozpoznawać i rozumieć przekazywane przez nadawcę sygnały, nieznanostwo bowiem określonego kodu powoduje nieskuteczność komunikacji.

Łatwo zauważyć, iż tylko część dzieci niepełnosprawnych jest w stanie osiągnąć językową sprawność systemową, semantyczną, gramatyczną i realizacyjną, która organizuje się na dwu płaszczyznach: suprasegmentalnej, wyznaczonej przez akcent, melodię i rytm, i segmentalnej, składającej się z głosek (L. Kaczmarek 1991).

W przypadku dzieci niesłyszących informacja może się substancywizować w postaci języka migowego lub być odbierana przez dotyk w porozumiewaniu się z głuchoniewidomymi.

Od nauczyciela, nadawcy określonych informacji zależy wybór kodu, używanie zrozumiałych lub niezrozumiałych przez dziecko niepełnosprawne symboli, słów i gestów.

Dzieci pełnosprawne znajdują się w sytuacji stałego komunikowania się z innymi osobami, przez ten proces podtrzymują, inicjują i zmieniają stosunki interpersonalne, swoje role, zadania i sytuację społeczną, same szukają czynników sprzyjających dobrej komunikacji.

Sytuacja dziecka niepełnosprawnego w szkole jako nadawcy i odbiorcy informacji jest nader skomplikowana i różna nawet w obrębie określonego upośledzenia. W szkole dokonuje się przedstawianie dziecka z form komunikowania się przyswojonych w życiu rodzinnym na formy odpowiadające nowej, szkolnej sytuacji socjolingwistycznej, w której zmieniają się i krzyżują wpływające wzajemnie na siebie składniki aktu mowy takie, jak:

- uczestnicy (nauczyciel – uczeń),
- przekaz informacji (forma przekazu, kanał, kod, temat),
- kontekst społeczny (sytuacja komunikowania się, dezaprobata lub akceptacja nauczyciela, kolegów, ocena).

Od stopnia opanowania przez dziecko określonych umiejętności komunikacyjnych opartych na wzroku lub resztkach wzroku, słuchu lub resztkach słuchu, na dotyku czy umiejętnościach manualnych zależeć będzie jego ogólny rozwój psychofizyczny oraz osiągnięcie sukcesów i niezależności.

Analizując problem kompetencji komunikacyjnej dzieci niepełnosprawnych należy rozpatrywać indywidualne możliwości w świetle konkretnych potrzeb życiowych i szkolnych oraz zauważyć, czy dziecko potrafi:

- porozumiewać się z innymi i uzyskiwać określone informacje,
- przetwarzać informacje (prowadzić dialog, rozumieć sytuację, rozwiązywać zadania, przewidywać, wnioskować),
- wykorzystywać informacje w celu rozwiązania nowych, nieznanych wcześniej zadań czy zagadnień.

Wymienione zagadnienia komunikacji interpersonalnej niepełnosprawnych: porozumiewanie się i uzyskiwanie informacji, przetwarzanie zdobytych informacji, wykorzystywanie informacji są istotnymi problemami badawczymi dla lingwistów, psychologów i pedagogów.

Nie ma wątpliwości, że potrzeby komunikacyjne każdego dziecka, a więc też dziecka niepełnosprawnego, są czynnikiem sprawczym akwizycji języka i stymulatorem rozwoju mowy. Istnieje ciągły spór o to, jakiego rodzaju pomocy potrzebują dzieci niepełnosprawne; czy mając ograniczone możliwości poznawcze i komunikacyjne winny się uczyć wspólnie z pełnosprawnymi rówieśnikami, czy też są tak odmienne, iż należy stosować inne metody nauczania i programy, a więc powinny być kształcone w odrębnych placówkach czy klasach.

Potrzebne są, zakrojone na szerszą skalę, interdyscyplinarne badania nad kompetencją komunikacyjną osób niepełnosprawnych, aby znając to, co subiektywne, dojść do tego, co obiektywne.

BIBLIOGRAFIA

- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994
Hymes D., *On Communicative Competence*, Philadelphia 1971
Jakobson R., *W poszukiwaniu istoty języka*, t.1, Warszawa 1989
Kaczmarek L., *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin 1977
Kurcz I., *Język a psychologia*, Warszawa 1992
Nęcki Z., *Komunikowanie interpersonalne*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992